

Het wankele bestaan van de homo economicus

Kor Grit

Naar aanleiding van: Harro Maas (2001) *Mechanical reasoning. William Stanley Jevons and the making of modern economics*. Amsterdam, uitgave in eigen beheer.

De homo economicus is een reële actor wiens bestaan niet voor eens en altijd verzekerd is. Wanneer deze economische actor met zijn calculerende gedrag niet voortdurend wordt beschermd door zijn pleitbezorgers en geen ondersteuning ontvangt via allerlei praktische maatregelen dan is hij veroordeeld tot een marginaal bestaan. Zijn bestaansmogelijkheden worden niet bepaald door de wezenskenmerken van de (economische) mens, maar door sociale en materiële praktijken die ruimte scheppen voor zijn specifieke gedragingen. De homo economicus is niet alleen de ideaaltypische economische actor uit de economische theorie, die al dan niet in meer of mindere mate in de praktijk kan voorkomen, maar is ook een wezen dat als ideaal aan mensen wordt voorgehouden of sterker nog, dat geconstrueerd wordt in moderne economische praktijken. Bij dat constructieproces is ook de economische wetenschap zelf betrokken.

Dat mensen zich calculerend zouden gedragen mag dan voor veel hedendaagse economen zeer plausibel klinken, in feite is deze visie op de mens van vrij recente datum. Harro Maas laat in zijn proefschrift *Mechanical reasoning* zien dat deze specifieke visie op de economi-

sche actor pas aan het eind van de negentiende eeuw een meer vanzelfsprekende plaats begon te krijgen in het economische curriculum. Via het werk van William Stanley Jevons (1835-1882) brengt Maas ons terug naar een boeiend debat over de eigenschappen van de economische actor én over de werkwijze van de menselijke geest. Aan de hand van Maas' boek wil ik proberen het ontstaan van de moderne economische actor te reconstrueren, een actor die later is gaan voortleven onder de naam 'homo economicus'. In dit artikel beperk ik me daarbij vooral tot these dat economische actoren zich calculerend gedragen, dat wil zeggen op een berekende wijze keuzes maken.

Mechanistisch redeneren

Jevons was een Victorian polymath: iemand met zowel een brede culturele als natuurwetenschappelijke achtergrond. Hij deelde de idealen van de Victoriaanse middenklasse, die een sterk geloof had in de zegeningen die de rede en de wetenschap de mensheid uiteindelijk zouden brengen. Veel economen rekenen Jevons tot een der grondleggers van de moderne economische wetenschap.

Wat is nu precies de bijdrage van Jevons voor die wetenschap geweest? Volgens Maas ligt die bijdrage niet op het niveau van de inhoud van de economische theorie. Jevons' pionierswerk dienen we dan ook niet af te lezen aan zijn theorieën over ruilhandel, zonnevlekken, arbeid en marginaal nut, maar aan zijn methodologische aanpak. Maas typeert Jevons' stijl van economie beoefenen als mechanistisch redeneren.

Om het mechanistische redeneren aanvaardbaar te maken voor de economiebeoefening, diende Jevons een aantal belemmeringen uit de weg te ruimen. Het eerste bezwaar was dat deze redeneerwijze geen recht doet aan de complexiteit van de sociale en economische werkelijkheid. De mechanistische benadering veronderstelt dat de complexe werkelijkheid uiteindelijk is opgebouwd uit simpele mechanismen, zoals de balans en de pendulum. Dergelijke mechanismen kunnen vervolgens uitstekend met behulp van de wiskunde worden geanalyseerd. Mechanistisch redeneren maakt daarmee niet alleen een reductie van de complexiteit mogelijk, zij levert volgens Maas tevens een machtig instrument om de consequenties van een samenstel van mechanismen te analyseren: de wiskunde. Tegenstanders zagen weinig heil in de introductie van de wiskunde en de statistiek in de politieke economie, omdat de werking van economische wetmatigheden telkens weer verduisterd zou worden door versturende factoren.

Een meer omstreden gevolg van de mechanistische benadering was het opheffen van het categorische onder-

scheid tussen geest en materie en de stelling dat de geest is opgebouwd uit een samenstel van simpele machines. Nu werd er in het Victoriaanse Engeland en Schotland wel vaker gewezen op de overeenkomsten tussen mens en machine. De machine was een bruikbare metafoor voor een goed begrip van de werking van het menselijk lichaam. Jevons begreep echter ook de menselijke geest met behulp van de logica van een machine, waardoor de werking van de geest object werd van wiskundige analyse. Het was deze laatste stap, waarbij de werking van de geest in mechanistische en kwantitatieve eenheden werd begrepen, die zoveel stof deed opwaaien.

De invloedrijke filosoof en politiek econoom John Stuart Mill (1806-1873) was in de ogen van Jevons daarbij zijn belangrijkste tegenstander. Jevons gaf zelfs te kennen dat hij het bolwerk van Mills logische reputatie tot ontploffing wilde brengen. Kernpunt van de twist tussen deze twee economen was de vraag of het concept 'mechanisme' toepasbaar is voor het terrein van de geest. Het probleem was niet dat Mill geen gebruik wenste te maken van inzichten uit de natuurwetenschappen, maar Mill baseerde zich daarbij op andere bronnen. Mill achtte het chemische concept 'verbinding' meer van toepassing voor de menselijke geest dan mechanistische begrippen. Wanneer chemische substanties met elkaar reageren ontstaat er een zodanige verbinding dat het iets anders oplevert dan een optelsom der delen; er zou een kwalitatief nieuwe entiteit gevormd zijn. Dit betekent dat we

de mentale fenomenen niet mogen reduceren tot een optelsom van simpele componenten. De fenomenen van de geest worden door Mill als intrinsiek heterogeen opgevat; ze verschillen onderling in kwaliteit. Mentale fenomenen kennen daarom geen numerieke exactheid. Het categorisch onderscheid tussen materie en geest is dan vooral een onderscheid tussen kwantitatieve en kwalitatieve kenmerken. De wetten van de geest die relevant zijn voor de politieke economie zouden via specifieke experimenten aan het licht worden gebracht. Deze experimenten vinden plaats in het privé-laboratorium van de geest, dat wil zeggen ze kunnen door introspectie worden geopenbaard. Voor Mill waren deze mentale experimenten, waarbij een bepaalde causaliteit werd geïsoleerd van andere invloeden, net zo betrouwbaar als de experimenten in de natuurkunde.

Met de opkomst van de psychofysiologie, waarbij men leunde op inzichten uit de natuurwetenschappen omtrent warmte en elektriciteit, raakte de methode van introspectie steeds meer in diskrediet. Aanhangers van deze moderne 'psychewetenschap' verwierpen een categorisch onderscheid tussen materie en geest. Jevons maakte dankbaar gebruik van deze inzichten, waaruit bleek dat de wetten van het menselijk verlangen een fysiologische basis hadden. Deze wetten leren we kennen door te kijken wat er gebeurt en wat er verschijnt, en niet door te gaan zoeken in het privé-laboratorium van de geest. De werking van de geest kunnen we dan op dezelfde wijze onderzoeken en analyseren als in de fysica. Jevons' werk is daar-

om niet alleen een poging om de wetten van de ruilhandel te mechaniseren, maar ook die van de geest. Hij omschreef zijn theorie als een 'calculus van plezier en pijn' en een 'mechanica van nut en eigenbelang'. Hij probeerde deze mechanistische benadering van de geest verder te onderbouwen door, in navolging van de rekenmachines van Charles Babbage (1792-1871), een logische machine te ontwerpen, een machine die in staat was om met behulp van allerlei ingenieuze hendeltjes en hefboompjes het redeneerwerk van de geest na te bootsen. Het bleek mogelijk om ook de hogere vermogens van de geest te vatten in de mechanistische routines van een dode machine.

De mechanisering van de rede impliceerde tevens dat er geen wezenlijk onderscheid meer is tussen het werk van de machinearbeider en dat van de filosoof of de kunstenaar. Deze laatste beroepen vergden 'mentale krachten' die volgens Jevons door constante oefening in perfecte training gehouden moesten worden, net als een renpaard en een roeier ook constant moeten oefenen. De trainingsarbeid voor het mentale vermogen was dan even routinematig en mechanisch als voor handarbeid. Jevons zag dan ook geen bezwaar tegen het blokken van studenten voor tentamens. Voor Jevons was de mens in meerdere opzichten vergelijkbaar met een machine.

Geld

Maas heeft een interessant ideeënhistorisch boek geschreven, waaruit we kunnen leren dat de erkenning van de ho-

mo economicus, de calculerende economische actor, binnen de economische wetenschap geen vanzelfsprekende zaak was. Het boek bespreekt op uitvoerige en genuanceerde wijze de weerstanden die Jevons moest zien te overwinnen om een mechanistische en kwantitatieve analyse van de economische mens aanvaardbaar te maken. Desalniettemin blijf ik een belangrijk bezwaar houden tegen de werkwijze van Maas. In zijn aanpak wordt het constructieproces rond de moderne economische actor te veel geduid in termen van ontdekken – Jevons doet een methodologische innovatie om daarmee de economische mens beter te kunnen begrijpen. Daarvan gaat de suggestie uit dat de economische actor en diens denkwijze al aanwezig zijn, wachtend op de briljante econoom die, gebruikmakend van diverse sociale en intellectuele bronnen, in staat is het bestaan en de geest van deze actor bloot te leggen. Voorbij wordt gegaan aan het constructieproces in de economische praktijk; hoe de homo economicus mede door het werk van economen is gekneed tot een reële actor. De wording van de moderne economische actor viel samen met de opkomst van de moderne economische wetenschap en de verbreiding van de industriële revolutie. Opgemerkt dient te worden dat Maas dat laatste weliswaar signaleert door te stellen dat Jevons' concept van de economische mens is versmald tot de Victoriaanse fabrieksarbeider, maar deze constatering blijft onvoldoende uitgewerkt in zijn boek.

Jevons omarmt de moderniteit, maar ziet niet in dat daarmee zijn

mensbeeld en zijn analyse van de economische actor niet langer kunnen bogen op universele principes. Hij schetst ons het beeld van de moderne mens zonder daarbij haar ontstaansgeschiedenis aan de orde te stellen. Dit manco wordt ook onvoldoende door Maas goedge maakt. Ik wil daarom een uitstapje maken naar Georg Simmel, die gepoogd heeft de wording van de moderne mens te beschrijven.

Simmel poogde het karakter van de hedendaagse mens te begrijpen vanuit een brede cultureel-maatschappelijke context. Zo wijst Simmel in *Philosophie des Geldes* (1909) op de toegenomen invloed van geld, wetgeving en intellect om de stijl van leven van de moderne mens te kenschetsen. Juist door de overeenkomsten tussen de geldeconomie, de praktijk van wetgeving en de intellectuele cultuur zichtbaar te maken, krijgen we volgens Simmel ook een beter inzicht in de hedendaagse cultuur. Alle drie factoren – het geld, de wet en het intellect – kenmerken zich door de afwezigheid van individuele kwaliteiten (het karakter van de mens), een grote mate van abstractie, een neutrale houding ten opzichte van de inhoud waarop ze betrekking hebben en een vorm van formele gelijkheid. Simmel (1990, 443) signaleert dan ook dat de stijl van het hedendaagse leven vooral calculerend van aard is. De opvallendste eigenschap van de moderne economische actor is dus niet diens streven naar eigenbelang, maar zijn calculerende houding. In de moderne tijd zijn tal van fenomenen onderhevig geraakt aan een kwantitatieve calculatie, variërend van ruilrelaties (via het geld) tot de be-

paling van het publieke leven (via meerderheidsbesluiten). Kortom, het was de moderne maatschappij die het bestaan van calculerende actoren mogelijk maakte.

Markt

Dit betekent dat Jevons en zijn navolgers niet zozeer bezig zijn om de eigenschappen van de homo economicus bloot te leggen, maar veeleer de voorwaarden aanleveren die zulke eigenschappen mogelijk maken. Dit wil ik illustreren met enkele recente voorbeelden van het constructieproces door economen.

Michel Callon (1999) beschrijft met behulp van de actornetwerktheorie en aan de hand van een studie van Marie-France Garcia naar een lokale aardbeienmarkt in Frankrijk het calculerende gedrag van actoren op de markt. Volgens Callon dienen we dit calculerende gedrag juist te verklaren in plaats van het als vanzelfsprekend te aanvaarden. Kopers en verkopers op de aardbeienmarkt bleken zich pas calculerend te gedragen toen de klassieke markt met tafels in de openlucht, waar iedereen elkaar ontmoette, veranderd was in een elektronische markt waarbij er geen direct contact meer was tussen koper en verkoper. Het geordend tentoonstellen van de aardbeien in een hal en een bijhorende catalogus maakten het mogelijk dat alle betrokkenen kennis konden nemen van het aanbod in termen van kwaliteit en prijs. Zo konden ook de producenten hun eigen aanbod beter beoordelen, omdat de verschillende

partijen fruit overzichtelijk naast elkaar werden opgesteld. De veilingruimte was zo ontworpen dat de kopers en verkopers elkaar niet konden zien, maar ze hadden wel een goed zicht op de veilingmeester en het elektronische bord waarop de prijzen en de transacties stonden. De kwekers die vertrouwd waren met persoonlijke relaties met tussenpersonen en expediteurs moesten omschakelen op onpersoonlijke relaties. Zodoende werd er een arena geconstrueerd waarbij elke entiteit was losgekoppeld van de andere. Deze arena creëerde volgens Callon een ruimte van calculeerbaarheid. Transacties werden calculeerbaar met behulp van onder andere het elektronische transactieboard, de techniek van degressief bieden en de beschikbaar gekomen kennis van de nationale markt. Dit gedrag was dus niet het gevolg van de intrinsieke competenties van de economische actor, maar de inrichting en de apparatuur gaven diens handelen een specifieke vorm.

Daarnaast speelde de economische theorie ook een rol bij het scheppen van een ruimte van calculeerbaarheid. De omvorming van de aardbeienmarkt werd geleid door een agrarische consultant die was geïnspireerd door zijn economische opleiding en zijn kennis van de neoklassieke theorie. In feite construeerde hij een echte markt op basis van het zuivere model van volledige concurrentie, zoals dat is beschreven in de economische handboeken. Volgens Callon bestaat de homo economicus inderdaad, maar is zijn bestaan een gevolg van een proces waarbij de economische wetenschap een actieve rol vervult.

Een ander voorbeeld van zo'n actieve rol van de wetenschap is de gemeente Tilburg die in de loop van de jaren tachtig van de afgelopen eeuw begonnen is met een bedrijfsmatig bestuursmodel (Grit 2000). De traditionele bestuursvorm (het secretariemodel) werd omgezet in een vorm van besturen naar het voorbeeld van een concern. De gemeente ging sturen op output, introduceerde meetbare beleidsdoelen en startte een stadsmarktonderzoek. Qua methodiek was er geen wezenlijk onderscheid meer tussen het besturen van een grote stad en het leiden van een onderneming. Beide organisaties zijn op een kwantitatieve wijze aan te sturen. En zoals de onderneming te maken heeft met calculerende consumenten zo kent de gemeente haar calculerende burgers, waarbij we niet moeten vergeten dat een calculerende overheid haar eigen calculerende burgers schept.

Net als bij de omvorming van de aardbeienmarkt speelden ook inzichten uit de economische en de bedrijfswetenschap een rol bij het opzetten van een nieuwe bestuursvorm. De Tilburgse organisatievorm volgens het concern-dienstenmodel is afgeleid van de literatuur over de divisiestructuur. Deze structuur houdt in dat de organisatie (veelal een multinational) bestaat uit een groot aantal zelfstandige divisies, die worden afgerekend op hun resultaten. Dit model is theoretisch ontwikkeld door de Amerikaanse wetenschapper Mintzberg. De bestuurlijke verandering kon in Tilburg plaatsvinden omdat een groot deel van de initiatiefnemers en trekkers bekend waren

met de werkwijze van concerns, omdat zij een bedrijfseconomische opleiding hadden genoten. Het College van B&W kon de reorganisatie ook bestuurlijk ter hand nemen door de aanwezigheid van drie economen in het college. Deze economen namen daartoe initiatieven en hadden door hun *knowhow* een voor sprong op anderen binnen de organisatie. Doordat economen binnen de gemeente theoretische kennis bezaten over de werkwijze van grote ondernemingen waren zij in staat om de voorwaarden (outputsturing, stadsmarktonderzoek, enzovoort) te scheppen voor een meer bedrijfsmatige aanpak van de gemeentelijke organisatie. Het waren deze veranderingen in de organisatie die ambtenaren de gelegenheid gaven om meer dan voorheen op basis van calculaties vorm te geven aan het gemeentelijke beleid.

Economisering

In dit stuk heb ik willen aantonen dat de homo economicus niet door economen als Jevons is ontdekt, maar dat die economen het bestaan van deze bijzondere economische actor mede mogelijk hebben gemaakt. Maas levert voor deze benadering een aantal stukjes van de puzzel aan, in zoverre hij laat zien hoe Jevons middels epistemologische innovaties en het bouwen van apparaten (bijvoorbeeld de logische machine) het idee van een calculerende mens meer acceptabel heeft gemaakt. Maar de totstandkoming van de homo economicus was niet alleen binnen de wetenschap een moeizaam proces, ook in de alle-

daagse praktijk. De arbeidsorganisatie, het werkproces en de markt dienden zich ook aan te passen.

De homo economicus mag dan weliswaar niet meer weg te denken zijn in de moderne wereld waarin we nu leven, zijn aanwezigheid is niet voor eens en altijd gegarandeerd. Sterker nog, zonder steun vanuit de moderne wetenschap, begeleidende moderne instituties en allerlei materiële hulpmiddelen is ze gedoemd tot een bestaan in de marge. De afgelopen twee decennia waren gunstig gestemd voor de homo economicus: de samenleving verkeerde in een proces van economisering. Het waren hoogtijdagen voor marktdenkers, economen en managers – ze waren zelfs welkom op terreinen, zoals de zorg en het onderwijs, waar ze voorheen niet of minder welkom waren. Thans neemt de weerstand tegen het proces van economisering weer toe. Managers in de zorg

bijvoorbeeld liggen zwaar onder vuur. In de media wordt gesproken over mismanagement en clusterklungels. De handen aan het bureau zitten de handen aan het bed in de weg. Managers zouden meer bezig zijn met hun eigen prestige dan met de zorg zelf. Een ander voorbeeld is dat binnen de politiek het enthousiasme voor privatiseringen behoorlijk is bekoeld. Het verhaal van de economen en managers blijkt de laatste tijd minder welkom te zijn. Dit betekent dat het succes van de economische en de managementwetenschappen mede afhankelijk is van de bereidheid van actoren om zich te gedragen volgens de stellingen van die wetenschap.